

บทที่ 8

ทรัพยากรอำนาจด้านกำลังคน (ไพร่)

ความนำ

ความสำคัญของไพร่ในสังคมไทย สะท้อนให้เห็นว่าผู้ใดมีจำนวนไพร่อยู่ในครอบครองมากย่อมแสดงว่าผู้นั้นมีตำแหน่งยศฐาบรรดาศักดิ์มาก การมีไพร่พลมากนับว่ามีความสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิดกับความมั่งคั่ง ทั้งนี้ก็เพราะเจ้า (เชื้อพระวงศ์) ขุนนางอันเป็นมุลนายดำรงชีวิตด้วยการได้รับส่วยและแรงงานจากไพร่ที่อยู่ใต้การปกครองของตนเป็นส่วนใหญ่ ฉะนั้นยังมีไพร่มากก็ยิ่งมีความมั่งคั่งมากขึ้นเท่านั้น และยังแสดงถึงการมีอำนาจทางการเมืองมากด้วย

ในเชิงอำนาจและทรัพยากรทางการเมือง เราจะเห็นได้ว่าภายใต้โครงสร้างอำนาจของสังคมไทยสมัยราชกาลที่ 1 สะท้อนให้เห็นว่า ขุนนางผู้เป็นมุลนายและไพร่คือตัวจักรอันสำคัญที่ช่วยผลักดันเสริมสร้างพระราชอำนาจแก่พระมหากษัตริย์

ระบบขุนนางเป็นกลไกของรัฐที่มีส่วนสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกับระบบการเมืองและเศรษฐกิจของประเทศ (ราชอาณาจักร) ดังเช่นได้กล่าวแล้วว่าในช่วงใดที่ระบบการเมืองเปิดโอกาสให้ขุนนางก้าวขึ้นมามีอำนาจหลาย ๆ กลุ่ม และระบบเศรษฐกิจมีความรุ่งเรือง ด้วยการทำการค้ากับต่างประเทศแล้ว ขุนนางก็จะใช้ช่องทางเศรษฐกิจนี้หาความมั่งคั่งเพื่อใช้เป็นฐานสนับสนุนตนเองต่อไป จึงย่อมมีการแข่งขันระหว่างกลุ่มรุนแรงมากขึ้น ในขณะที่เดียวกันพระมหากษัตริย์ซึ่งทรงเป็นผู้ควบคุมขุนนางถ้าไม่ทรงสามารถควบคุมขุนนางได้ พระราชอำนาจของพระองค์ก็จะอ่อนแอลง และยิ่งมีความขัดแย้งกันเองในหมู่พระบรมวงศานุวงศ์ด้วยแล้ว ก็จะทำให้พระราชอำนาจยิ่งลดลงและในที่สุดก็จะถูกกำจัดออกไปโดยอาจออกจากการเป็นพระมหากษัตริย์หรือพระราชวงศ์ถูก "โค่น" ลง

¹ อคิน ธรณีพัฒน์ (แต่ง), สังคมไทยสมัยต้นรัตนโกสินทร์ : พ.ศ. 2325-2416 แปลโดย
ประกายทอง สิริสุข และ พรรณี สรุงบุญมี บรรณาธิการโดย บัณฑิต อ่อนคำ (กรุงเทพมหานคร
โรงพิมพ์พัฒนา, 2521).

เนื่องจากไพร่เป็นทรัพยากรทางอำนาจที่สำคัญ เพราะเป็นฐานอำนาจทั้งด้านกำลังรบ การผลิตสินค้า และแรงงาน ดังกล่าวแล้ว ประกอบกับการที่ รัชกาลที่ 1 ได้ทรงเห็นความล้มเหลวในการควบคุมกำลังไพร่จนมีอาชญาใช้เป็นฐานอำนาจได้ ในสมัยธนบุรีจึงทำให้พระองค์ต้องทรงควบคุมกำลังไพร่ อย่างมีประสิทธิภาพมากขึ้น ด้วยวิธีการดังต่อไปนี้

ก. การควบคุมโดยกฎหมาย

แม้จะมีการลักเลาะในสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี แต่ก็ไม่ได้ผลในแง่ของการที่ราชสำนักหรือรัฐบาลกลางเข้าไปควบคุมกำลังไพร่พลได้ "ไม่สามารถเรียกเกณฑ์จากมุลนายได้ตามกำลังที่แท้จริงของมุลนาย"² ซึ่งนั่นก็หมายความว่าขุนนาง ในสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรีได้มีการเบียดบังไพร่กันเป็นจำนวนมาก เช่นกรณี เจ้านครศรีธรรมราช (น้อย) บิดพี่ร่วมข่มขืนเมียตามจำนวนที่ทางราชธานีต้องการ เพราะเคยชินอยู่กับการปิดบังไพร่ตั้งแต่ สมัยพระเจ้ากรุงธนบุรีแล้ว³ ฉะนั้น รัชกาลที่ 1 จึงต้องทรงริบดำเนิการแก้ไขปัญหานี้อย่างรีบด่วน โดยในปีแรก ๆ ที่ขึ้นครองราชสมบัติ พระองค์ทรงออกพระราชกำหนดซึ่งมีข้อความตำหนิข้อบกพร่องในการจัดกำลังไพร่พลของพระเจ้ากรุงธนบุรี ดังปรากฏในพระราชกำหนดใหม่ ข้อ 4 ซึ่งออกในปี 2326 อันเป็นระยะเวลาเพียงหนึ่งปีหลังเสด็จขึ้นครองราชย์สมบัติว่า

"ด้วยทรงพระกรุณาตรัสเหนือเกล้าสั่งว่า เมื่อครั้งเจ้าที่ล่องไปนั้น ไพร่ หลวงสมกำลังมิได้ผลัดเปลี่ยนเข้าออก เดือนใช้ตราครุฑได้ ตามขัดสนเดือดร้อนเจ็บแค้นพะยาบาดคิคอ่านผูกพันที่ข้อความร้องฟ้อง กล่าวโทษมุลนายเจ้าหม่อมสมุขานาย กอง หมวด ว่าใช้สอยตราครุฑ ทำการบ้านเรือนใช้ไพร่ไม่เสมอกัน เรียกเอาหนี้ศค เงินทองแก่ไพร่ ต้องพิจารณาชำระว่ากล่าวเนือง ๆ"⁴

² นิตี เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ ศิลปวัฒนธรรม, 2529), หน้า 160.

³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 160.

⁴ พระราชกำหนดใหม่ 4, ประมวลกฎหมาย (รัชกาลที่ 1) เล่ม 3, หน้า 319.

ข้อความจากพระราชกำหนดข้างต้น สะท้อนให้เห็นว่ามุลนายต้องปิดบังไพร่ไว้เพื่อใช้งานส่วนตัว (อย่างตราครุฑ) มิได้ให้เข้ามารับราชการที่เรียกว่าเข้าเดือนนอกเดือนตามที่ควรจะเป็น ปัญหานี้ชี้ให้เห็นว่าอำนาจของพระมหากษัตริย์ (พระเจ้ากรุงธนบุรี) ไม่สามารถควบคุมกำลังไพร่พลได้

นอกจากนี้ความเดือดร้อนของไพร่อันเกิดจากการจัดการกำลังไพร่ที่ไม่ยุติธรรมของมุลนายในสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี ก็ยังถูกระบุไว้ในพระราชกำหนดใหม่ว่า

"ไพร่หลวงสมกำลังกลางคนเจว็ดร้อนด้วยราชการ ถึงกำหนดก็มาเข้าเดือนทำราชการพนักงาน ลางคนไอ้เอ้เกียจคร้านมิได้มาเข้าเดือนตามกำหนด มุนนายเอาโทษให้ตีไพร่บ้างมีราชการกะเกณฑ์ มุนนายเจ้าห่มนายหมวดสมุขานุชิต้องจ้างคนทำราชการแทน คิดเอาเงินเข้าจ้างแก่ไพร่บ้าง ไพร่กลับร้องฟ้องกล่าวโทษมุนนาย ต้องพิจารณาชำระว่ากล่าวเคืองไต่ล่อง ๔ เมือง ๗ คุจหนึ่งครั้งแผ่นดินเจ้าที่ล่วงไปนั้นมิควรหนักหนา"^๕

ความบกพร่องในการจัดระบบควบคุมไพร่นี้ นำมาซึ่งการใช้ไพร่อย่างทารุณของมุลนายอีกด้วย ซึ่งพระมหากษัตริย์ (พระเจ้ากรุงธนบุรี) ไม่ทรงสามารถที่จะควบคุมระบบการใช้กำลังคนของมุลนาย จึงปล่อยให้มุลนายเอาเปรียบแรงงานไพร่ได้^๖ ในขณะเดียวกันปัญหานี้ ก็ได้สร้างผลกระทบด้านจำนวนไพร่อีกด้วย นั่นคือความทารุณต่อการใช้กำลังไพร่พล นำมาซึ่งการหลบหนีของไพร่ ทำให้ขาดกำลังไพร่พลเพื่อใช้ในการรณรงค์สงคราม และการบูรณะประเทศ ปัญหานี้พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงแก้ไขโดยมีสารตราไปยังหัวเมืองต่าง ๆ กำชับกำชาให้เจ้าเมืองกรมการเมืองดูแลว่าไพร่ในเมืองให้ครบจำนวน ให้ออกไปเกลี้ยกล่อมเลิกไพร่ให้เขามาสร้างบ้านเรือนทำมาหากินตั้ง ภูมิลำเนาให้มั่นคงได้มากมายเท่าใดให้ทำบัญชีรายงานไปยังกรุง^๗

^๕ เรื่องเดียวกัน, หน้า 319-320.

^๖ ขจร สุขพานิช, "ฐานันดร" ใน ไพร่ประวัติศาสตร์และการเมือง (กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2518), หน้า 19.

^๗ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1187 เล่มที่ 7.

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงเห็นว่า ตามพระไอยการเก่ากำหนดให้ มุลนายเอาเปรียบไพร่มากเกินไป จึงโปรดให้ออกพระราชกำหนดใหม่ขึ้นมาบังคับให้มีการใช้กำลัง ไพร้อย่างยุติธรรมขึ้น ซึ่งพระราชกำหนดนี้ออกใน พ.ศ. 2326^๙ อันเป็นการป้องกันมิให้ไพร่หลบหนี ถ้าไพร่หลบหนีไป ก็ให้เอาตัวมาลงโทษ ดังความในพระราชกำหนดอันเป็นการควบคุมไพร่ หลังจาก ได้มีการจัดระบบการทำงานไพร้อย่างยุติธรรมแล้วว่า

"ถ้าเลิกไพร่หลวงสมกำลังผู้ใดมิได้กลัวเกรงพระราชกำหนด ยั้งบังอาจ ละราชการเสียดลบนินมนาย เจ้าหมื่นนายหมวดไปชุ่มช่อนแอบแฝงอยู่ ด้วย ผู้รักษาเมืองกรมการหลวง ขุนหมื่นหัวเมืองใดก็ดี แลหลบหนีไป ชุ่มช่อนอยู่ ณ แห่งใดตำบลใดก็ดี รู้แจ้งในพระราชกำหนดนี้แล้ว กลับ เข้าหามุณนายโดยปรกกะติ ให้มุณนายเรียกเอาทาบขมึนนายประกันไว้ เอาตัวใช้ราชการสืบไป ถ้าผู้ใดมิได้เข้ามาหามุณนาย ต้องติดตามออกไปหาถึงหัวเมือง แห่งใดตำบลใดผู้หลบหนีรู้แจ้งว่ามุณนายตามออกไป เข้าหามุณนายโดยดี ให้มุณนายหาตัวผู้หลบหนีเข้ามายังลูกขุน ณ ศาลา เอาตัวลงอาญาเขียนยกหนึ่งสามสิบที"^{๑๐}

ความจำเป็นในการใช้กำลังไพร่พลหลังการครองราชสมบัตินั้น มีอยู่มากหากมิได้จัดให้มีการจดทะเบียนกำลังไพร่พลอย่างรัดกุมแล้ว การเบียดบังไพร่ก็คงมีอยู่อย่างดาษดื่นเช่นเดียวกับสมัย ออยุธยาและธนบุรี ฉะนั้นใน พ.ศ. 2329 จึงมีการออกพระราชกำหนดใหม่ข้อ 16 มาบังคับ มิให้มีการเบียดบังกำลังไพร่พล โดยเฉพาะอย่างยิ่งในยามที่มีศึกสงครามมาประชิดพระนคร

^๙ หอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 1 จ.ศ. 1146 เลขที่ 2 ชื่อพระบรม ราชโองการ เรื่องตั้งเจ้าฟ้าทเป็นพระยานครศรีธรรมราช

^๙ พระราชกำหนดใหม่ ข้อ 5, ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1 เล่ม 3, หน้า 322.

^{๑๐} พระราชกำหนดใหม่ ข้อ 12, ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1 เล่ม 3, หน้า 351.

"ศึกมาตีตพระนคร และแวนแคว้นแดนชั้นทเสมา กรุงเทมมหานครนั้น ... ให้ไพร่หลวงสมกำลังอนาประชาราษฎร์ ฝึกหัดเนรสิกษาภักดีเจบร้อน มาเข้ากองทัพช่วยการพระราชสงครามพร้อมมุนทั่วหน้ากันทุกคน จิงจะควน"¹

โดยกำหนดให้นำกำลังไปเข้ากองทัพ ห้ามมิให้มีการปิดบังกำลังไพร่ว่า "ข้าราชการฝ่ายทหาร พลเรือนผู้รักษาเมือง ผู้ตั้งกรมการมีพนักงานสมกำลังภักดีเนรสิกเดกขึ้นยังมีได้สักมากน้อยเท่าใด อย่าให้เบียดบังไว้ ให้ไปเข้ากองทัพให้ทั่วจงทุกคน"²

การปิดบังไพร่ดูเหมือนจะเป็นสิ่งซึ่งมุลนายกระทำกันมาเป็นเวลานานจนกลายเป็นเรื่องเคยชิน ดังเช่น นิธิ เอียวศรีวงศ์ ได้ยกตัวอย่างการปิดบังไพร่กรณีของเจ้านครศรีธรรมราชสมัยรัชกาลที่ 1 ในครั้งให้มีการจัดเลิกไพร่ขึ้นบัญชีไว้แล้วแจ้งมายังกรุงเทพฯ ว่า "เจ้านครไม่เป็นใจช่วยข้าหลวงในการเกลี้ยกล่อมไพร่ ในเมืองนครมารับการสัก ทั้งนี้เพราะเจ้านครก็เคยชินกับการปิดบังซ่อนเร้นจำนวนไพร่ในเมืองของตนอยู่แล้ว"³

การเบียดบังกำลังไพร่นอกจากมุลนายไม่แจ้งจำนวนไพร่จริง ๆ เพื่อใช้เป็นฐานอำนาจของตนเองแล้ว การดึงทรัพยากรส่วนหนึ่งไว้เป็นสมบัติในอันที่จะสงวนเอกลิทธิใช้เป็นการส่วนตัวก็เท่ากับการสร้างอำนาจขึ้นมาด้วยการไม่ให้รัฐเข้าไปควบคุมทรัพยากรด้านกำลังคนที่ตน (มุลนาย) ซ่อนเร้นไว้ นอกจากนี้การสร้างหรือดึงศูดเอากำลังไพร่ของมุลนายยังอาศัยเงื่อนไขการทำงานของไพร่หลวงมาเป็นปัจจัยในอันที่ดึงดูดคนของพระมหากษัตริย์เป็นของมุลนายอีกด้วย กล่าวคือไพร่หลวงเป็นกำลังที่ต้องทำงานหนัก ประกอบกับมีภารกิจที่จะต้องเลี้ยงดูครอบครัวด้วย ทำให้มีความทุกข์ยากพากันหลบหนีไปเป็นไพร่สมบ้างทาสบ้าง ต่อปัญหานี้พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงแก้ไขโดยโปรดฯ ให้ออกพระราชกำหนดใหม่ข้อ 18 เมื่อ พ.ศ. 2331 เพื่อห้ามการยักย้ายไพร่หลวงไปเป็นไพร่สมว่า

¹ พระราชกำหนดใหม่ ข้อ 16, ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1 เล่ม 3, หน้า 364.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 364-365.

³ นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี, หน้า 160.

"ทุกวันนี้ข้าราชการมุนายเอาเลขมาลักว่าเป็นเลขไพร่หลวงบ้างสมกำลังบ้าง ทาสบ้าง
 ฉะเลขบ้าง"¹⁴ ซึ่งการที่มีการลักเอาไพร่ดังกล่าวมานั้นในพระราชกำหนดระบุว่า "เลขสมกำลัง
 ราชการเขากว่าเลขไพร่หลวง ไพร่หลวงคิดอ่านยกย้ายเลือกไล่กลหลานว่านเครือหมู่ไพร่หลวงให้
 พ้นจากหมู่ไปอยู่ในกรมซึ่งราชการเขานั้น"¹⁵ การกระทำเช่นนี้จะละไว้ไม่ได้ "จะเป็นเยี่ยงหย่าง
 ไปจะละไว้มิได้หมู่ไพร่หลวงจะร่วงโรย"¹⁶ ดังนั้นพระราชกำหนดข้อนี้ จึงห้ามไพร่หลวงไปสังกัด
 ไพร่สมว่า "แต่ที่สืบไปเมื่อนั้น ห้ามอย่าให้ผู้ใดคบหากันขายไพร่สม ได้ลูกหลานหมู่ไพร่หลวงเดิม
 งานไว้เป็นอันขาด"¹⁷

หลังจากการออกพระราชกำหนดยกย้ายไพร่หลวงมาเป็นไพร่สมเมื่อ พ.ศ. 2331 แล้ว
 อีก 4 ปีต่อมาคือ พ.ศ. 2335 ได้มีพระราชกำหนดใหม่ ข้อ 21 ออกมาเพื่อห้ามมิให้มุลนายไปลัก
 เอาเลขมาเป็นไพร่สม อันเป็นฐานกำลังส่วนตัวของมุลนาย ทั้งนี้พระราชกำหนดได้อ้างเหตุผลว่า
 ต้องการใช้จ่ายไพร่หลวงมาสร้างพระนครและราชการทัพและเลขไพร่ที่มีอยู่ก็ ชราภาพมากแล้ว

"ด้วยทรงพระกรุณาตรัสเหนือเกล้าฯ สั่งว่า ครังนี้ราชการทัพแล
 การสร้างพระนครเป็นอันมาก เลขไพร่หลวงสมกำลังทุกวันนี้แก่ชะรา
 นิกการตายหนีร่วงโรยเขายางไปกว่าแต่ก่อน แลเลขลูกหมู่เด็กขึ้นภิชสิก
 เนรสิก ซึ่งจะได้ลักขบวักขึ้นใช้ราชการแทนเลขชรา นิกการตายหนีนั้น
 น้อยลง ครังนี้ทรงพระกรุณาให้มีพระราชกำหนดไว้ ห้ามมิให้เข้าทูล
 ลอองทูลพระบาท ผู้ใหญ่ผู้น้อยแลข้าหลวงเจ้าต่างกรมฝ่ายหน้าฝ่ายใน
 เอาเลขลูกหมู่ไพร่หลวงสมกำลัง ผู้อื่นมาลักว่าเป็นเลขของตัวเอง"¹⁸

¹⁴ พระราชกำหนดใหม่ ข้อ 18, ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1 เล่ม 3, หน้า 369.

¹⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 369.

¹⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 370.

¹⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 370.

¹⁸ พระราชกำหนดใหม่ ข้อ 21, ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1 เล่ม 3, หน้า 377-378

พระราชกำหนดข้อนี้สะท้อนออกมาอย่างชัดเจนว่า ในรัชสมัยของพระองค์ (รวมทั้งก่อนหน้านี้อีกด้วย) ได้มีการเบียดบังไพร่กันอย่างแพร่หลายในหมู่ขุนนาง จนทำให้กำลังไพร่หลวงอ่อนลง (เพราะจำนวนน้อยลง) พระราชกำหนดข้อนี้ระบุชัดเจนว่า เหล่าขุนนางอันเป็นข้าทูลลอองธุลีพระบาทต่างก็ "คบคิดกันลักเอาเลกุกหมูไพร่หลวงสม กำลังผู้อื่นมาลัก หมูไพร่หลวงสมกำลังจึงร่วงโรยลง"¹⁹

ฉะนั้นจึงมีบทกำหนดห้ามมิให้ข้าทูลลอองฯ ทั้งปวง นำไพร่คนอื่นมาเป็นของตนซึ่งตรงนี้เราจะเห็นได้ว่าพระราชกำหนดฉบับนี้ได้จัดการ (manipulate) กำลังคนอันเป็นทรัพยากรสำคัญที่ช่วยให้มีอำนาจที่อยู่ในการดูแลควบคุมของพระองค์ ซึ่งเป็นการป้องกันมิให้คนอื่นมีกำลังอำนาจเหนือพระองค์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งขุนนางหรือพระบรมวงศานุวงศ์ที่สำคัญ เช่น กรมพระราชวังบวรสถานมงคลฯ นับว่าได้รับผลกระทบจากพระราชกำหนดนี้ไม่น้อย ดังปรากฏเป็นข้อห้ามว่า

"แต่ที่สืบไปเมื่อหน้าห้ามอย่าให้เจ้าญาแลญาพระหลวง เจ้าราชินิกุล ขุนหมื่นพันทนายมหาดเลกขอเฝ้าข้าเจ้าต่างกรมฝ่ายหน้า ฝ่ายในเอา เลกุกหมูไพร่หลวงสมกำลังของผู้อื่นไปลักเปนของตัว แลเอาไปถวาย เปนมหาดเลกขอเฝ้าข้าเจ้าต่างกรมข้างหน้า ข้างใน เปนอันขาดทีเดียว"²⁰

พระราชกำหนดที่ออกมา เพื่อมิให้คนอื่นซึ่งเป็นคู่แข่งขันทางการเมือง เช่นกรมพระราชวังบวรฯ เคยมีมาก่อนแล้วตั้งแต่ พ.ศ. 2330 ดังข้อความว่า

"ทุกวันนี้เจ้าโขนพระราชวังบวรสถานมงคลเอาข้อรับสั่งในกรมพระราชวังบวรฯ มาขอผู้คนบ่าวไพร่แลมาสั่งด้วยเนื้อความสิ่งใด ด้านข้าราชการพระราชวังหลวงนั้นล่วงเกินหาหย่างไม่ ผิดมิชอบหนักหนา

¹⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 378.

²⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 378.

แต่นั้นสืบไปเมื่อหน้า ถ้าแลเจ้าโขนกรมพระราชวังบวรสถาน
มงคล จะเอารับสั่งผู้คนข่าวไพร่ แลมาสั่งด้วยเนื้อความสิ่งใดแก่
ข้าราชการพระราชวังหลวงนั้น อย่าให้ข้าทูลลอองฯ ผู้ใหญ่ผู้น้อย
พระราชวังหลวง เชื้อถ้อยฟังคำเป็นอันขาดทีเดียวให้จับเอาตัวผู้นั้น
ส่งยังกรมพระราชวังบวรสถานมงคล เร่งให้เอาเนื้อความบังคับทูล
ถ้าแลข้าราชการพระราชวังหลวง เห็นแก่เจ้าโขนผู้เอาข้อรับสั่งมา
ว่ามีได้จับกุมส่งแลรู้กันทำตามสั่ง ผิดด้วยรับสั่งจะเอาตัวข้าราชการ
ผู้นั้น แลเจ้าโขนผู้เอาข้อรับสั่งมาว่าเป็นโทษคุกกันโดยโทษานุโทษ”²¹

จะเห็นได้ว่า รัชกาลที่ 1 ทรงแก้ปัญหาการควบคุมกำลังไพร่ตั้งแต่เริ่มครองราชย์ ทั้งนี้
เพราะกำลังไพร่พลได้กระจุกกระจายมาตั้งแต่ครั้งรัชกาลพระเจ้ากรุงธนบุรี ปรากฏว่า ไพร่จำนวนมาก
ไม่ได้สังกัดมุลนายจำนวนมาก ดังนั้น ใน พ.ศ. 2326 อันเป็นปีแรก ๆ ที่ทรงครองราชย์ จึงได้
ออกพระราชกำหนดบังคับมิให้ไพร่หนีสังกัด คือ ให้ไพร่มาสังกัดมุลนายและในบางครั้ง มุลนายมีไพร่
ในสังกัดมากก็จริง แต่มิได้แจ้งจำนวนแน่นอนให้ทรงทราบ จึงเท่ากับเป็นการเบียดบังไพร่ไว้นั้นเอง
รัชกาลที่ 1 ทรงแก้ปัญหาอีก โดยใน พ.ศ. 2329 ได้ออกพระราชกำหนดห้ามการเบียดบังไพร่,
พ.ศ. 2331 ห้ามการย้ายไพร่หลวงไปเป็นไพร่สม พ.ศ. 2335 ห้ามมุลนายลักเลกมาเป็นไพร่สม²²
ตลอดจนห้ามเอาไพร่วังหลวงไปเป็นไพร่วังหน้า เป็นต้น นับว่ากระบวนการควบคุมกำลังไพร่พลของ
รัชกาลที่ 1 ซึ่งปรากฏออกมาในรูปของการใช้อำนาจบังคับตามกฎหมายนั้น มีความเป็นไปได้ในทาง
ปฏิบัติมากขึ้นคือ รัชกาลที่ 1 ทรงทราบว่าไพร่หนีสังกัดมากดังกล่าวแล้ว การให้ไพร่เข้าสังกัด
แม้จะออกกฎหมายมาบังคับ แต่ก็บังคับมุลนายจดไพร่มาขึ้นสังกัดตนตามใจ คือ มุลนายจะจดเป็นไพร่
หลวงหรือไพร่สมก็ได้ ซึ่งวิธีนี้เป็นการจูงใจให้มุลนายลักไพร่ให้ได้มากนั่นเอง²³ ต่อมาเมื่อทรง
เห็นว่า มุลนายมีไพร่ในสังกัดมาก ซึ่งเท่ากับว่าพระองค์ทรงดำเนินการควบคุมกำลังไพร่ ได้ในระดับ
หนึ่งแล้ว ก็ดำเนินการออกกฎหมายมาบังคับการเบียดบังไพร่ภายหลัง อันเป็นการควบคุมไพร่ให้รัดกุม
อีกชั้นหนึ่ง

²¹ พระราชกำหนดใหม่ ข้อ 42, ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1 เล่ม 3, หน้า 449.

²² นันทยา สว่างวุฒิชธรรม, "การควบคุมกำลังคนในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนการ
จัดการเกณฑ์ทหาร (พ.ศ. 2325-2448)" วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต, ภาควิชา
ประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525, หน้า 29.

²³ นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี, หน้า 160.

ข. การสร้างกำลังไพร่โดยใช้แรงจูงใจ

การได้มาซึ่งไพร่ของรัชกาลที่ 1 นอกจากจะใช้อำนาจตามกฎหมายบังคับให้ไพร่มีสังกัด ดังกล่าวข้างต้นแล้วนั้น พระองค์ยังทรงใช้วิธีจูงใจไพร่ให้เข้าสังกัดด้วยวิธีการลดเวลาทำงานลง เพราะการลดเวลารับราชการของไพร่ลงก็เท่ากับว่าให้พวกเขาได้มีโอกาสหยุดพักผ่อน หรือมีเวลาช่วยทางครอบครัวทำมาหากินมากขึ้น เหตุที่ใช้วิธีการนี้เป็นแรงจูงใจไพร่ก็เพราะทรงเห็นว่า ในสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี ซึ่งเป็นสมัยที่ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1 เรียกว่า "ครึ่งเจ้าหน้าทีล่องไป"²⁴ ระบุว่าไพร่มีความลำบากยากแค้น เพราะ "มิได้ผลัดเปลี่ยนเข้าเดือนออกเดือน ใช้ตราครุฑได้ความสับสน เตือตร้อน เจ็บแค้น พระยาบาท ใช้สอยตราครุฑให้ทำการบ้านเรือน"²⁵ ฉะนั้นจึงทรงเปลี่ยนแปลงเวลาเข้าเวรรับราชการใหม่ซึ่งทรงกระทำขึ้นหลังครองราชย์เพียงปีเดียว (พ.ศ. 2326) และทำพร้อม ๆ กับการออกกฎหมายบังคับให้ไพร่เข้าสังกัดดังกล่าวแล้ว ทั้งนี้รัชกาลที่ 1 ทรงอ้างว่า การที่จะให้ไพร่หลวงไพร่สมเข้าเวรรับราชการ ในหนึ่งปีเพียง 4 เดือน แทน 6 เดือน²⁶ นั้นเพราะมีพระราชประสงค์ให้ไพร่ประชานมีความสุข²⁷ เพราะการลดเวลาการเข้าเวรรับราชการ เท่ากับเป็นการลดภาระการทำงานหนักของไพร่ลง และไพร่ยังมีเวลาว่างในอันที่จะพักผ่อน หรือมีก่ช่วยเหลือครอบครัวทำงานทำมาหาเลี้ยงชีพมากขึ้น ฉะนั้นการผ่อนคลากระบบการเกณฑ์แรงงานลงเช่นนี้ย่อมทำให้คนไม่อยากจะหลบหนีการเป็นไพร่ เช่น อดีต (ถึงจะมีการหลบหนีก็คงจะน้อยลงกว่าเดิม)

ค. การดึงไพร่หลวงมาเป็นฐานอำนาจของรัชกาลที่ 1

ดังกล่าวแล้วว่า ไปร่หลวงโดยหลักการแล้ว คือ ไปร่ที่สังกัดในพระมหากษัตริย์ ฉะนั้นการมีไพร่หลวงจึงเป็นฐานอำนาจของพระมหากษัตริย์ สำหรับกรณีของพระเจ้ากรุงธนบุรี ได้กล่าวแล้วว่า มีไพร่หลวงน้อยมาก จึงไม่อาจเป็นฐานอำนาจแก่พระองค์ได้ เหตุการณ์เช่นนี้ รัชกาลที่ 1 คงไม่ยากให้เกิดขึ้นกับพระองค์ พระองค์จึงทรงพยายามสร้างแรงจูงใจให้คนมา

²⁴ พระราชกำหนดใหม่ ข้อ 24, ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1 เล่ม 3, หน้า 319.

²⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 319.

²⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 317.

²⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 317.

เป็นไพร่หลวงให้มาก เช่น ให้สิทธิแก่ไพร่หลวงบางจำพวกให้ได้รับพระตระนุ้ม คุมหาบ อันเป็น
เอกสารสิทธิที่ยกเว้นภาษีบางประเภทให้อีกด้วย²⁸

การได้มาซึ่งไพร่หลวงของพระมหากษัตริย์ (รัชกาลที่ 1) นอกจากการตั้งคูดให้มาเป็น
โดยเสนอลิทธิพิเศษดังกล่าวแล้ว ไพร่สมที่มุลนายของตนถึงแก่กรรมไปก็จะต้องกลายมาเป็นไพร่หลวง²⁹
และในกรณีที่มีการฟ้องร้องกันระหว่างไพร่กับมุลนาย หากแม้ว่าไพร่สมหรือไพร่หลวง เป็นผู้ฟ้องร้อง
มุลนาย และผลปรากฏออกมาว่า ไพร่ผู้ฟ้องนั้นผิดให้เอาไพร่สมผู้นั้นมาเป็นไพร่หลวง ส่วนผู้เป็น
ไพร่หลวงให้คงไว้ตามเดิมดังปรากฏในประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1 ความว่า

แต่นี้สืบไปเมื่อนำ ถ้าไพร่หลวงสม กำลังจะฟ้องร้อง
กล่าวโทษมุลนายประการใด ๆ ถ้าพิจารณาเป็นลัจสมฟ้อง
ว่านายทำผิดให้เอาตัวเป็นโทษ ปรับไหมตามรูปความยก
พระอัยการ ถ้าไพร่สมกำลังเป็นผู้ฟ้องนั้นผิดให้ขาดจาก
มุลนาย เอาเป็นไพร่หลวง ถ้าไพร่หลวงเป็นผู้ฟ้องให้คง
หมวดกองตามเดิม³⁰

นอกจากรัชกาลที่ 1 จะทรงออกมาตรการต่าง ๆ ข้างต้นเพื่อเป็นสิ่งจูงใจให้คนมาเป็น
ไพร่หลวงแล้ว พระองค์ยังทรงออกพระราชกำหนดป้องกันมิให้ไพร่หลวงไปเป็นทาสอีกด้วย
ดังปรากฏในพระราชกำหนดใหม่ ข้อ 17 และ 18³¹

เราจะเห็นได้ว่า รัชกาลที่ 1 ทรงใช้มาตรการต่าง ๆ ซึ่งเป็นทั้งแรงจูงใจให้คน
เป็นไพร่หลวง และป้องกันมิให้ไพร่หลวงเป็นทาส ทั้งนี้เพื่อความมั่นคงแห่งพระราชอำนาจ
ของพระองค์อันเกิดจากไพร่หลวงเป็นฐาน³²

²⁸ อคิน รพีพัฒน์, สังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ : น.ศ. 2325-2416 หน้า 122.

²⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 123.

³⁰ พระราชกำหนดใหม่ ข้อ 4, ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1 เล่ม 3, หน้า 320.

³¹ พระราชกำหนดใหม่ ข้อ 17 และ 18, ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1 เล่ม 3,
หน้า 365-371.

³² นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี, หน้า 161.

กล่าวได้ว่า รัชกาลที่ 1 ทรงมีไพร่เป็นฐานกำลัง เพราะพระองค์ทรงมีวิธีการรวบรวมกำลังไพร่อย่างน้อย 3 วิธีการคือ (1) ทรงให้พระราชอำนาจทางกฎหมาย โดยออกเป็นพระราชกำหนดบังคับให้ไพร่อยู่ในสังกัด ห้ามมุลนายเบียดบังเอาไพร่เป็นฐานอำนาจของตนเอง และห้ามย้ายไพร่ของวังหลวงมาเป็นไพร่วังหน้า ซึ่งเป็นวิธีการจัดการขยายกำลังไพร่ของวังหน้า อันเป็นคู่แข่งในทางการเมืองของรัชกาลที่ 1 (2) รัชกาลที่ 1 ทรงใช้วิธีการดึงกำลังไพร่พลให้เข้าสังกัดมุลนาย ซึ่งเป็นวิธีการควบคุมกำลังทหารตามระบบศักดินา โดยการลดจำนวนเดือนเข้าราชการหรืออยู่เวร อันเป็นวิธีการที่หวังผลทางด้านจิตใจ หรือเป็นแรงจูงใจให้ไพร่เข้าสังกัดมากขึ้น และ (3) บทเรียนในสมัยธนบุรี คงเป็นตัวอย่างอันดีสำหรับรัชกาลที่ 1 ในอันที่จะดึงไพร่หลวงมาเป็นฐานอำนาจของพระองค์ กล่าวคือ ในสมัยธนบุรี พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงขาดกำลังไพร่หลวง ซึ่งเป็นฐานอำนาจอันสำคัญของพระมหากษัตริย์ เพราะกำลังไพร่ในสมัยนั้นส่วนใหญ่เป็นไพร่สม อันเป็นกำลังไพร่ที่อยู่ในสังกัดมุลนาย เมื่อคราวใดที่จำเป็นต้องใช้กำลังไพร่ พระมหากษัตริย์จึงต้องพึ่งพามุลนายอีกทอดหนึ่ง ลักษณะการควบคุมกำลังไพร่เช่นนี้ ของพระเจ้ากรุงธนบุรีขาดประสิทธิภาพไป บทเรียนนี้รัชกาลที่ 1 จึงทรงนำมาแก้ไขในรัชสมัยของพระองค์ โดยทรงดึงไพร่ให้สังกัดไพร่หลวงด้วยวิธีการให้สิทธิพิเศษ เช่น การยกเว้นภาษี สิทธิการฟ้องร้องคดีในศาล และทรงออกพระราชกำหนดห้ามการเอาไพร่หลวงไปเป็นทาส ดังกล่าวข้างต้นมาแล้ว

สรุป

ไพร่อันเป็นกำลังคน ซึ่งในสมัยรัชกาลที่ 1 ถือว่าเป็นทรัพยากรทางอำนาจที่สำคัญยิ่ง เพราะเป็นทรัพยากรทางอำนาจที่สามารถใช้ได้ทั้งเพื่อการสร้างอำนาจและการรักษาอำนาจ ในด้านการสร้างอำนาจ สามารถที่จะใช้กำลังคนสร้างทรัพยากรอำนาจด้านเศรษฐกิจ โดยใช้แรงงานไพร่ผลิตสินค้า (ออกมาในรูปส่วยหรือภาษี) ด้านการรักษาอำนาจไพร่ เป็นกำลังทหารที่ผู้ปกครองใช้เพื่อการรบ และการต่อสู้กันทางการเมือง ด้านการโยธา ไพร่เป็นแรงงานที่รัฐสามารถเกณฑ์มาทำก่อสร้าง ซ่อมแซมสถานที่ราชการ เช่น พระราชวัง หรือศาสนสถาน เช่น วัด และ พระอุโบสถ เป็นต้น ฉะนั้นกำลังไพร่ จึงเป็นทรัพยากรทางอำนาจที่สำคัญ มิฉะนั้นแล้ว การสร้างเมืองตั้งเมืองใหม่ คงจะไม่มี การเกลี้ยกล่อม บังคับ หรือเกณฑ์เข้ามาอยู่ร่วมกัน

แต่ไพร่ในสมัยธนบุรี พระเจ้ากรุงธนบุรีหาได้ควบคุมไพร่อย่างมีประสิทธิภาพไม่ เพราะไพร่สมทบอยู่ในการควบคุมของขุนนาง และไพร่หลวงมีจำนวนน้อยมาก จนไม่สามารถเป็นฐานอำนาจให้แก่พระองค์ได้ ดังนั้นเมื่อมาถึงยุคสมัยรัชกาลที่ 1 จึงมีวิธีการควบคุมไพร่ อันถือว่าเป็นวิธีการสร้างทรัพยากรทางอำนาจ คือ มีการออกกฎหมายมาเพื่อบังคับมิให้มูลนายเบียดบังซ่อนเร้นไพร่ เพราะการเบียดบังไพร่ ทำให้ไม่ทราบจำนวนไพร่ว่าอยู่ในสังกัดใคร เท่าใด การไม่ทราบจำนวน และแหล่งที่อยู่ของไพร่ ทำให้การเรียกเกณฑ์แรงงานไพร่ไม่ได้ผล ในทางตรงกันข้าม มูลนายผู้เบียดบังไพร่กลับสามารถนำกำลังส่วนนี้มาใช้ประโยชน์ส่วนตัวได้ และหากยิ่งขุนนางใดมีไพร่ที่ตนเบียดบังไว้มาก ย่อมมีโอกาสนำมาใช้เพื่อการต่อสู้อำนาจทางการเมืองได้มาก ดังปรากฏเป็นตัวอย่างในสมัยอยุธยาแล้ว รัชกาลที่ 1 ทรงออกกฎหมายมาบังคับ ห้ามการเอากำลังไพร่ไปใช้งานส่วนตัวจนไพร่ตรากตรำ (ห้ามใช้เกินเหตุ) ห้ามย้ายไพร่หลวงไปเป็นไพร่สม เพราะไพร่สมเป็นไพร่ในสังกัดมูลนาย หากนำไพร่หลวงไปเพิ่มเข้าไปอีก อาจเป็นเหตุให้มีการซ่อนสมุ่กำลังมาก จนยากต่อการควบคุมได้ และขณะเดียวกัน ไพร่หลวงซึ่งเป็นฐานอำนาจของพระมหากษัตริย์โดยตรงอาจถูกบั่นทอนด้วย นอกจากนี้ยังมีกฎหมายห้ามนำไพร่จากวังหลวงไปเป็นไพร่วังหน้า ทั้งนี้เพราะว่าป้องกันการเสริมอำนาจด้านกำลังคนของวังหน้า ซึ่งเป็นฝ่ายที่อาจนำกำลังเข้ายึดอำนาจจากวังหลวง มิให้มีกำลังคนมากพอที่จะทำการดังกล่าวได้อย่างสะดวก

รัชกาลที่ 1 ทรงสร้างอำนาจให้แก่พระองค์ในด้านกำลังคน ด้วยการยึดบทเรียนจากอดีตมาแก้ไข นั่นคือ ในสมัยธนบุรี พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงมีกำลังไพร่ในส่วนที่เป็นไพร่หลวงอยู่น้อยมาก อันเป็นส่วนซึ่งอาจทำให้ฐานอำนาจของพระองค์ค่อยลงไป ในข้อบกพร่องนี้ รัชกาลที่ 1 ทรงแก้ไขโดยการสร้างแรงจูงใจให้คนมาเป็นไพร่หลวงให้มากยิ่งขึ้น โดยการให้สิทธิพิเศษบางอย่าง เช่น การให้สิทธิทางศาล หรือการลดหย่อนภาษี เป็นต้น

การให้ไพร่อยู่ในสังกัดนั้น จะเห็นได้ว่าเป็นประโยชน์ต่อรัชกาลที่ 1 โดยตรง เพราะ
ว่าง่ายต่อการควบคุม พระองค์จึงทรงหามาตรการให้ไพร่อยู่ในสังกัดอันเป็นการสร้างทรัพยากร
ทางอำนาจ ทั้งโดยวิธีการใช้กฎหมายมาบังคับ และการสร้างแรงจูงใจอื่น ๆ เช่น การลดเวลา
รับราชการของไพร่ลง เป็นต้น